

על מעמד הקבלה בספרד לאחר פרעות קנ"א

'ספר פוקח עוורים'

בועז הוס

בין תקופת הפריחה של הקבלה בספרד בסוף המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד ובין תקופת הפריחה שהחלה סמוך לגירוש מארץ זו השתררה תקופה ארוכה של דעיכה ביצירתיות הקבלית בתחומיה ומעט מאוד יצירות קבליות חשובות נכתבו בה! אולם במחצית הראשונה של המאה הט"ו מתעוררת ההתעניינות בקבלה בקרב יהודי ספרד. ר' שם טוב ן' שם טוב כתב את חיבוריו הקבליים והוגי-דעות שאינם מקובלים, ביניהם ר' חסדאי קרשקש, ר' יוסף אלכו, הרשב"ץ, ור' יוסף בן שם טוב ן' שם טוב — גילו עניין בכתבי הקבלה ופתיחות לרעיונותיה.² בתקופה זו גם החלה ככל הנראה התעוררות קבלית בחוגו של ר' יצחק קנפנטון.³

אור נוסף על אודות מעמד הקבלה בספרד במחצית הראשונה של המאה הט"ו שופך 'ספר פוקח עוורים'. ספר זה, שנכתב בקאסטיליה ברבע השני של המאה החמש-עשרה, מצטט מקורות קבליים חשובים ואחד מחמשת פרקיו דן בהוכחת מעלת הקבלה. בדברים שלהלן אעמוד על תרומת העיון בספר זה להבנת מעמדה של הקבלה בספרד לאחר גזרות קנ"א ולהבנת תולדות הקבלה הספרדית.

נוסח ראשון של מאמר זה הושמע בקונגרס הבינלאומי האחד-עשר למדעי היהדות. אני מודה לפרופ' משה אידל ולד"ר נתן אופיר על הערותיהם המועילות.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

- 1 ראה: שלום, קבלה, עמ' 66; אידל, הקבלה הספרדית, עמ' 503-504.
- 2 ראה: הרוי, עמ' 109-75; אריאלי, עמ' 5-7 ועמ' 67-73; רגב, תיאולוגיה, עמ' 241-251; רגב, המחשבה, עמ' 156-157, 186-189; תירושי-רוטשילד, פילוסופיה, עמ' 423-424; דוידסון, עמ' 112-113. על שילוב מושגים קבליים בתפיסות האריסטוטליות של אברהם רימון בפרושו לספר תהלים — ראה: תלמג', עמ' 385-389. (מעניין לציין את האיזכור לספר הבהיר) בספרו של המומר פאבלו דה סאנטה מארייה, הוא ר' שלמה הלוי, בספרו *Scrutinium Scripturarum*, שהושלם בכורגוס בשנת 1434. ראה: גלצר, עמ' 114-115). הפתיחות של הוגים אלה לקבלה בולטת על רקע הסתייגותם של הוגים ספרדים מן המחצית השנייה של המאה הי"ד מן הקבלה. על יחס הריב"ש והר"ן לקבלה — ראה: הרוי, עמ' 108. על יחסם של ר' שלמה אלקונסטנטין, ר' שמואל ן' צרצה ור' שם טוב ן' שפרוט — ראה: שוורץ, אסטרוולוגיה, עמ' 40-41, הערה 13. יש לציין שנטייה להערכה של הקבלה מופיעה גם בכתבי פילוסופים מראשית המאה הט"ו בכרובאנס. על כך ראה: שוורץ, מגעים, עמ' 41-50.
- 3 ראה: שלום, לידיעת הקבלה, עמ' 167; הקר, לדמות, עמ' 53-54; גרוס, הישיבות, עמ' 17-18.

א. 'ספר פוקח עוררים' וזמנו

'ספר פוקח עוררים' נכתב בשנת קצ"ט (1439) בעיירה מדינה די פומאר שבמחוז בורגוס, בידי מקובל מבריוויסקה, שאיננו מוסר את שמו אלא את שם אביו בלבד: דון שלמון די ויליאלון.⁴ טופס יחיד של ספר זה נמצא בכתב-יד פארמה 1397. פרט לקטע אחד מספר זה, שהועתק בשני כתבי-יד נוספים, לא זכה הספר הזה לתשומת לב החוקרים.⁵

הספר מחולק לחמישה חלקים. החלק הראשון, המוקדש לפסוק 'זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחרב על-כל-ישראל חקים ומשפטים' (מלאכי ג:כב), עוסק במעלת התורה ובנחיצותה. מטרת חלק זה, לדברי המחבר, היא: 'להסיר כל ספק שיהיה לו בהיות תורתינו הקדושה נשגבת ונעלת לעד ולעולמי עולמים ואין יכולת לשום נביא לשנות בה ובשום דבר מאזהרותיה' (ד ע"ב).⁶ החלק השני, המוקדש לפסוק 'כי נר מצוה ותורה אור ודרך חיים תוכחות מוסר' (משלי ו:כג), עוסק בטעמי המצוות. מטרתו היא, לדברי המחבר: 'להסיר כל ספק שיש לאדם בעשית המצוות ובסוד המצווה ובמעלת אור התורה ולומדיה ומעלת גודל ההכנעה וקבלת הייסורים ובמעלת ישראל ובמעלת התפלה' (ד ע"ב). החלק השלישי, המוקדש לפסוק 'כי מראש צרים אראנו ומגבעות אשורנו הן עם לבדד ישפן ובגוים לא יתחשב' (במדבר כג:טז), עוסק במעלת ישראל. לדברי המחבר חלק זה עוסק ב'דרגת ומעלת ישראל בעולם העליון וכי להם לבדם ניתן כי בו בחר יי' וג"כ אביא ראיה שלא יהיה להם כליה כאמות' (קלא ע"ב). הפרק הרביעי, המוקדש לפסוקים 'אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו: כי אם בזאת יתהלל המתהלל השפיל וידע אותי' (ירמיהו ט:כב-כג), עוסק במעלת חוכמת הקבלה. מטרתו היא: 'להראות מעלת החכמה' [ה] הקדושה וסודותיה ומעלה חכמת הקבלה' (ד ע"ב). הפרק האחרון של הספר עוסק במעלת יהודי קאסטיליה. מטרת הפרק, המוקדש לפסוק 'שקר החן והבל היפי אשה יראת ה' היא תתהלל' (משלי לא:ל), היא לדברי המחבר: 'להראות מעלת וקדושת אנשי הגלות הזה ובלבד אנשי המלכות הזה אשר סבלו בזה הזמן צרות רבות ורעות עד קץ בלב שלם ותמים ותמיד הם קדושים מקדשי השם ית' וית' ומקווים ישועתו' (ד ע"ב).

בהקדמה לספר מסביר המחבר את שם חיבורו ואת מטרתו: 'זקראתי אותו פוקח עורים כי הוא מאיר עיני עורים באמונתנו הקדושה והוא אור עינים לאשר לא ראו אור

4 ראה: כ"י פארמה 1397, דף ג ע"ב-ד ע"א.

5 שני כתי"י הם: כתב-יד ברלין (OR QU 833) 193, דף 79 ע"ב-98 ע"ב וכתב-יד ניו יורק בית-המדרש לרבנים 1805, דף 24 ע"א-32 ע"א. הקטע המועתק בשני כתבי-יד אלה מצוי בכתב-יד פארמה 1397, דף קסב ע"א-קעט ע"א. וראה: הוט, פוקח עוררים, עמ' 490-492; ושם, עמ' 489-504 — תיאור ספר זה ומקורותיו.

6 כל מראי המקומות מ'ספר פוקח עוררים' שויבאו להלן הם מ'כ"י פארמה די רוסי, 1397.

כי הוא מחובר ממאמרי חכמי⁷ [ם] קדושים מאירים ומזהירי⁸ [ם] (ד ע"א). לספר אופי לקטני, ולעקרונות הנידונים בו מחברו מרבה להביא ראיות מפסוקי התורה, ממאמרי חז"ל ומספרות הפרשנות, ההלכה, הפילוסופיה, המדע והקבלה. מצבם של יהודי קאסטיליה לאחר פרעות קנ"א משתקף ב'ספר פוקח עוורים'. כאמור, הפרק האחרון של הספר מוקדש ל'אנשי הגלות הזה ובלבד אנשי המלכות הזה אשר סבלו בזה הזמן צרות רבות ורעות עד קץ' (ד ע"ב). בפרק זה מציע המחבר 'נחמה גדולה לאנשי המלכות הזה [...] כי זה חמישים שנה עברו עליהם בכל שנה צרות רבות' (קצב ע"א). בניגוד לביקורת ולתפישה השלילית של בני הדור המבוטאת בחיבורים שנכתבו לאחר גזירות קנ"א,⁷ מחבר הספר מתאר בצורה חיובית את בני דורו ומשבח את יהודי קאסטיליה ששמרו על נאמנותם לאלוהיהם:

ועתה יש ג"כ נחמה גדולה בזה לכל זרע ישראל בזה המלכות שהלכו בעקבי הצאן לדרוש את יי' תמיד ולבטוח בשמו הגדול ית' [ברך] וית' [ברך] אע"פ שסבלו כמה חלאים ייסורים ומתות משונות וצרות צרורות תמיד אמרו כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה [תהלים מד: כג] כל זאת באתנו ולא שכחנוך ולא שקרנו בבריתך [תהלים מד: יח] ולכן זרע קדש חזקו ויאמץ לבכם ונקוה ליי [קצב ע"ב].⁸

המחבר גם מגדיר את יהודי קאסטיליה שעמדו בגזרות וברדיפות כ'מקדשי השם': ' [...] אנשי המלכות הזה אשר סבלו בזה הזמן צרות רבות ורעות עד קץ בלב שלם ותמים ותמיד הם קדושים מקדשי השם ית' וית' ומקווים ישועות' (ד ע"ב).⁹ לדעת המחבר מעלת בני דורו עולה אף על מעלת העומדים במעמד הר סיני:

אכתוב ענין נפלא אשר הוא נחמה לכל ישראל אשר יושבים בגלות הארוך הרע הזה והוא להביא ראייה כי אעפ"י שהם מעט מזער בגלות הזה כי באמצעות קרבן ההכנעה הגדולה וקרבן התפלה וקרבן לשמוע דברי תורה הם במעלה גדולה יותר ממעמד הר סיני ומדור של יהושע [קסג ע"א].

מחבר הספר מעיד על הקפדת בני דורו על התפילה, על ריבוי תלמידי חכמים ודאגת הקהילות לרווחתם: 'ובטחו תמיד בש"י וג"כ [בשם יתברך וגם כן] התפלה הקדושה הם עושים בכל יום בכל המלכות בתכלית הטוב וקורין ק"ש [קריאת שמע] בכל יום עם הנץ החמה כוותיקין וג"כ [...] בכל מקום יש ת"ח הגון ונותנין לו הספקה טובה

7 על הביקורת שביאגרת המוסר' של ר' שלמה אלעמי — ראה: בער, תולדות, עמ' 360-363; גרוס, הישיבות, עמ' 5. על הביקורת שבכתבי ר' שם טוב ו' שם טוב — ראה: בער, שם, שם. על תפישת בני הדור בפירוש ספר תהלים של ר' אברהם רימון — ראה: תלמג', עמ' 398-400.

8 על התודעה העצמית של יהודי ספרד כנאמנים לאל גם לאחר גזרות קנ"א, המשתקפת בפרושים למזמור מד — ראה: הקר, אם שכחנו, עמ' 261-264.

9 על התפישה ששעבוד נפשי ומחשבתי די בהם כדי לקיים את מצוות קידוש השם — ראה: הקר, קידוש השם, עמ' 221-232; הקר, אם שכחנו, עמ' 258-259.

ויש תלמידים רבים' (קצב ע"ב). תיאור זה ודאי משקף את השפעת התקנות שהתקין דון אברהם בנבנישתי בשנת קצ"ב (שבע שנים לפני חיבור 'ספר פוקח עוורים') בואלידוליד, אשר השער הראשון שלהן עוסק בתקנות למימון תלמוד תורה, ברכישת בתים לתפילה ובהטלת ענשים על המדירים רגליהם מבית-הכנסת.¹⁰

מחבר הספר איננו מתייחס באופן ישיר להמרות הדת שבאו עקב פרעות קנ"א, אך מדבריו בחלק האחרון של ספרו משתמע, שלדעתו המשומדים אינם מזרע ישראל: 'אינו מזרע ישראל מי שאינו נכנע מעונותיו ומתחרט עליהן ומקבל יסורי הגזירות על יחוד שמר' (קפז ע"א). התפישה שמי שאינו מוכן למסור את נפשו על קידוש השם איננו מזרע אברהם מופיעה בשם ר' חסדאי קרשקש בדרוש העקדה, שנכתב בדור גרוש ספרד. גם מדברי ר' אברהם רימוך משתמע שהוא אינו כולל את המשומדים בתוך עם ישראל.¹¹

הפולמוס הנוצרי כנגד היהדות משתקף ב'ספר פוקח עוורים', אשר חלקו הראשון עוסק כאמור במעלת התורה ובכך ש'אין יכולת לשום נביא לשנות בה ובשום דבר מאזהרותיה' (ד ע"ב). חלק זה מהווה תגובה להתקפות הנצרות על היהדות.¹² מחבר הספר אומר:

ולפי שבתורת[ינו] הקדושה ובנבואות ובדברי רוח הקודש שהוא הכתובים יש ענייני[ם] שאומרים האומות זה היה בכוונת אלו העניינים וזה הפך אמוניתנו ולכן מלאכי שהוא חותם הנבואה חתם ספרו במאמר הש"י [השם יתברך] זכרו תורת משה עבדי [מלאכי ג:כב] עם פירושיה ודקדוקיה ואזהרותיה חקים ומשפטים [שם, שם] הן הם כוונתי מעתה ועד עולם ואין לשנות כלל מהם ולא מאחד מהם [ח ע"א].

ב. מעלת חכמת הקבלה

כאמור, החלק הרביעי של 'ספר פוקח עוורים' עוסק בהוכחת מעלת הקבלה ומוקדש לפסוקים: 'כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו: כי אם בזאת יתהלל המתהלל השִׁפֵּל וידע אותי כי אני ה' עשה חסד ומשפט וצדקה בארץ' (ירמיהו ט:כב-כג) מעניין שכראיה להוכחת מעלת הקבלה,

- 10 ראה: בער, היהודים, עמ' 281-283; בער, תולדות, עמ' 372-373.
 11 ראה: ספרסטין, עמ' 121. דינו בתפישה זו והרקע ההיסטורי שלה: שם, עמ' 111-115. על התנגדות פרופיט דוראן לתפישה זו — ראה: פרופיט דוראן, עמ' 195. על היחס של פרופיט דוראן, הריב"ש ור' חסדאי קרשקש לאנוסים — ראה: אופיר, עמ' 206-211. על דברי ר"א רימוך — ראה: הקר, אם שכחנו, עמ' 262.
 12 על השימוש של יהושע הלורקי בפסוק זה בטענותיו כנגד שלמה הלוי — ראה: לורקי, עמ' 13. ראה: גלצר, עמ' 113.

מחבר הספר בוחר דווקא בפסוק זה, שמילא תפקיד חשוב בכתביהם של הוגים שכלתניים.¹³ לדברי המחבר, הקבלה היא המפתח לאמונה היהודית האמיתית:

ולכן אכתור[ב] קצת ראיות מהקבלה הקדושה מחכמי ישראל המקובלים ז"ל להראות כי לולי הקבלה הקדושה אין מבוא לשום חכם לדעת שום דבר אמתי מאמונתנו הקדושה והטהורה לא הרמב"ם ז"ל ולא הראב"ע ז"ל ולא לשום חכם אחר על דרך שכל אנושי הקנוי אשר היה להם בחכמת החצינות [!] מחכמת הגיון וחכמת הטבע וחכמת הפלוסופיא וחכמת האצטגניות אלא התנאים והאמוראים והגאונים והרבנים כמו שאמרתי אשר קבלו מפה אל פה מהנביאים הקדושים [קסט ע"א].

מחבר הספר טוען, שידיעת טעמי המצוות ניתנה למקובלים בלבד, ושאינן ביכולת הפילוסופים להסביר את טעמי המצוות:

ומה יאמרו החכמים מאומתינו על דרך היקש ושכל בסוד הקרבנות ובסוד העולה היותה זכר ולא נקבה בסוד החטאת ובסוד המנחה ויין לנסך וסוד רביעית ההין ובסוד עזאזל ובענייני[ם] האחר[ים] בהם מבהלים השכל ובסוד העריות אבל הוא הכל מסתרי התורה נתן להבין לנביאים ואשר קבלו מהם ולא לאחרים אלא ליודעים סוד הספירור[ת] וסוד האצילות ושיהיו חכמים גדולים [קסט ע"ב-קסט ע"א].

המחבר טוען שהפילוסופיה, המשיגה אמיתות בדרך השכל הקנוי, אינה יכולה להשיג את סודות התורה ומצוותיה. סודות אלה, המושגים על ידי השכל הנבואי, נודעים באמצעות הקבלה:

ועתה ראה מצד אלו העניינים הנפלאים העמוקים הנסתרים המקובלים כי לא יהיה מבוא והתחלה לשום חכם מיש[ראל] על דרך השכל הקנוי מהפילוסופיא לדעת שום דבר מסודות התורה ומצותיה אלא לשכל הנבואי הקדוש הנשפע על הנביאי[ם] מאת הש' כ"ש [השם כמו שנאמר] בסוד הקרבנות והעריות [...]. אבל האמת כי לולא הקבלה אין יכולת לשום חכם להשיג שום חלק גדול מהאמת ומצוות הש"י בתורתו [קעט ע"א-קעט ע"ב].

לדעת המחבר ההבחנה בין החוקים למשפטים היא, שבעוד החוקים מושגים לשכל הנבואי בלבד, למשפטים יש, נוסף לטעם הנסתר, טעם גלוי המושג בשכל הקנוי:

החוקים ומשפטים שהחוקים הם סודות נפלאים אינן מושגים אלא לשכל נבואי ולא לתכלית העומק כי הם בלי תכלית הטעם הנפלא שיש בהם כי כמו שהש"י

13 לתולדות הפירושים הפילוסופיים לפסוק זה — ראה: מלמד, עמ' 31-82. וראה: גרוס, חיון, עמ' 101.

[שהשם יתברך] הוא בלי תכלית כן דבריו וחקיו ומשפטיו אין תכלית לעומק אשר בהם ולא יושגו בשום ענין אלא הוא לבדו ומקצתם לנביאים ולאנשי קדש אשר קבלו מהם וג"כ המשפטים אעפ"י שיש בהם טעם נגלה כפי השכל הקנוי יש בכל משפט ומשפט טעם אחר נעלם מאד [ז ע"א].

המחבר מדמה את השכל הקנוי לשמן עכור ואת השכל הנבואי לשמן זך ואומר:

ויש שכל קנוי ויש שכל נבואי במשל השמן העכור ושמן זית זך כי הזך הוא להעלות גרות המנורה הטהורה כן הוא צריך שכל זך נבואי להשיג טעמי מצוות ולעשותן בשכל זך כי אינו מספיק בשכל הקנוי [...] כי השכל הקנוי לא ישיג טעם שום מצוה על השלימות כי בכל מצוה יש טעם נעלם ונסתר [כב ע"א].

ההבחנה בין השכל הקנוי, המשיג אמיתות מדעיות ופילוסופיות, לשכל הנבואי, המשיג את האמיתות האלוהיות הגנוחות בתורה, מושפעת מתפישת הפילוסוף המוסלמי אל-בטליוסי ב'ספר העגולות הרעיוניות', המבחין בין הנפש הפילוסופית לנפש הנבואית. מחבר 'ספר פוקח עוורים' מצטט באריכות את הקטע העוסק בתפישה זו מתרגומו של משה נ' תיבון ל'ספר העגולות הרעיוניות', מבלי לציין את מקורו.¹⁴ התפישה שהקבלה מכילה אמיתות המושגות על-ידי השכל הנבואי מבוטאת בחיבורים של תלמידי ר' אברהם אבולעפיה.¹⁵ דעה המציבה את ההתגלות כמקור המוסמך של הקבלה, לעומת השכל כמקור הפילוסופיה, מופיעה ב'ספר המשיב'. התפישה בדבר ההתגלות כמקור המוסמך של הקבלה משחקת תפקיד חשוב בקבלת האר"י.¹⁶ משה אידל ציין במחקריו את הזיקה בין תפישות אלה, לקטע מהפרק הרביעי של 'ספר פוקח עוורים' (המועתק בכתב-יד ניו יורק בהמ"ל 1805¹⁷), הדין בשכל הנבואי כמקור להשגת סודות התורה.

השקפת מחבר 'ספר פוקח עוורים' בדבר עדיפות הקבלה על הפילוסופיה משתלבת במגמה המאפיינת הוגים יהודים במאה החמש-עשרה, הרואים עליונות של הידע המושג בהתגלות על הידע המושג בחקירה שכלית.¹⁸ מחבר הספר בקי בספרות

14 ראה כ"י פארמא 1397 דף מד ע"א-מה ע"ב; השווה לספר 'העגולות הרעיוניות' בתרגום משה נ' תיבון — קויפמן, עמ' 11-16. על השפעתו הרבה של טקסט זה על הוגים יהודים — ראה: שם, עמ' 21-64; אידל, עצמות, עמ' צח; אידל, דמוי המעגל, עמ' 155-166; אידל, פרקים, עמ' 14; הוס, תורת הספירות, עמ' 60-61.

15 כך בספר 'שערי צדק' מאת תלמיד אנונימי של אברהם אבולעפיה. ראה: פרוש, עמ' יח; ראה גם: שלום, כתבי יד, עמ' 8; אידל, אבולעפיה, כרך א, עמ' 78-79, 85. הערה 47; שם, כרך ב, עמ' 440-441.

16 ראה: אידל, עיונים, עמ' 239-241.

17 ראה: אידל, עיונים, עמ' 241; אידל, אבולעפיה, כרך א, עמ' 78-79, 85, הערה 47; שם, כרך ב, עמ' 441-440. על הקטע מ'ספר פוקח עוורים' המועתק בכתב-יד ניו יורק בית-המדרש לרבנים 1805 (וכ"י ברלין 193) — ראה לעיל, הערה 5.

18 ראה: דוידסון, עמ' 112; רגב, המחשבה, עמ' 156-157; תירושי-רוטשילד, בין עולמות, עמ' 121; אופיר, עמ' 98-100.

הפילוסופית¹⁹ ואת תפיסתו בדבר עליונות הקבלה על הפילוסופיה הוא מנסח בטרמינולוגיה פילוסופית. בסוף ההקדמה ל'ספר פוקח עורים' המחבר דורש מהקורא בספרו: 'להיות מורגל בחכמת ההגיון ובחכמת הטבע' (ד ע"א-ע"ב), אולם הוא חוזר ומדגיש שסודות התורה ומצוותיה, הנגלים בשכל הנבואי סגורים בפני החקירה הפילוסופית.

מחבר הספר מבקר את הניסיון לפרש את היהדות בכלים פילוסופיים. בהקדמה לספרו הוא מספר על אכזבתו מדעות ההוגים שסברו שהשיגו את עיקרי האמונה בדרך שכלתנית:

וראיתי קצת מהמורים לבות מעוררים ועיני עורות מאירים ללכת בנתיב מהלכים ישרים ובעייני בדעותיהם בהוראת הנתיבים הצלולים בעיניהם ראיתי במיעוט שכלי אעפ"י שהורו הוראות שכליות בדרכי החכמות העיוניות המופתיות והקישו הקשות שכליות מהגלויות לפנימיות שלא הסירו המסוה המפריד בין הרואים והנראים בענין שיתגלו נתיבי הדרכים הנסתרים לעיני הרואים וראיתי בקצת הולכי דרכי'ם] שבחרו אותם המהלכים על אשר היו בעיני שכלם סלולים בלי מכושלים והחזיקו בדעותיהם ודרכו בנתיבותיהם כי לא העמיקו לעיין בנתיבי אורחות הקדמונים חכמים ונבונים אשר הטיבו לראות רשומות נתיבי הדרכים הצפונים מנביאי האמת אשר היו לפנים וקבלו הקבלה הנכונה והשלמה בסתרי תורה יי' תמימה ואני במעט קט אשר קבלת [!] והבנתי מאותם הדרכים אשר ממקור הרוח הנבואי נמשכים עינתי במיעוט השגתי וקוצר דעתי בדעת קצת החושבים שהשיגו העיקר בנתיבתי' דרכי האמונה חכמי המחקר וברוב דברים חשבו לגלות נסתרים בסיני ועוקר הרים ולא הרגישו בשרשי העיקרים לחפור במ] [מרי' לבוא בנקרת הצורים והגיעה השיגם בין המצרים [דף ב ע"ב].

את נסיונם של פילוסופים יהודים לערב דעות פילוסופיות בשאלות אמונה מבקר המחבר בלשון חריפה: 'כי מעלת הנבואה מהנביאים הקדושים אינה ע"ד [על דרך] שחושבי'ם] המתפלספי'ם] מבני עמנו ההולכים בתורת [!] כפי מחשבותם וחקירת שכלם וחלילה חלילה לנו מסברותם רבות העניינים' (דף מה ע"ב). וכן הוא אומר (בהמשך לדימוי השכל הנבואי לשמן הזך): 'כמו השמן²⁰ שהוא מעורב עם מים או חומץ שאינו נלכד בו האור כן הוא במצות ובעניני התורה כשמערבי'ם] עמו דעות מזוייפות לקוחות מן החקירה האנושי' (דף כג ע"א). דבריו חריפים הרבה יותר כנגד המכחישים את חידוש העולם וההשגחה: 'ולא דרכי הפילוסופים ואמונתם מזוייפות והנפסדות אשר הם מטמאים נפשותינו כי הם מכחישים חדוש העולם והיכולת וההשגחה וסוד תורה ומצותיה' (דף לב ע"א).

19 ראה: הוס, פוקח עורים, עמ' 494-495.

20 בכתב-היד כתוב בטעות: 'שמש'.

ביקורתו של המחבר על הפילוסופים היהודים המתיימרים לחקור בתורה בדרך שכלתנית דומה לביקורתו של ר' שם טוב ׳ן שם טוב על הפילוסופיה. גם ר' שם טוב ׳ן שם טוב מתאר את עיונו בדעות הפילוסופים ואכזבתו מהם: 'ותקח אזני שמץ דעות אנשי החקירה וראיתי והתבוננתי כפי קבלת התורה אשר לנו משה כי הם שמצה'.²¹ אולם בניגוד ל'ספר האמונות' של ר' שם טוב ׳ן שם טוב, אין בעל 'ספר פוקח עוורים' מאשים את הפילוסופיה בפורענויות שנפלו על בני דורו,²² כמו כן אין הוא מותח ביקורת חריפה כנגד הרמב"ם, דוגמת ביקורתו של ר' שם טוב ׳ן שם טוב. יחסו של מחבר 'ספר פוקח עוורים' לרמב"ם הוא מעניין ביותר, אף שאינו עקבי. פעם אחת הוא טוען שהרמב"ם הכיר סודות קבליים אך הסתירם.²³ במקום אחד הוא אומר שהרמב"ם היה מקובל, אלא שסודות מסויימים נעלמו ממנו, משום שספר הזוהר עוד לא התגלה בימיו²⁴ ובמקום אחר הוא מאמץ את המסורת שהרמב"ם הפך להיות מקובל בסוף ימיו.²⁵

ג. הקבלה בספרד לאחר גזרות קנ"א

'ספר פוקח עוורים' מוסיף תרומה משמעותית לידיעותינו על אודות הקבלה בספרד במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. אפרים גוטליב כותב בפתח מאמרו על דרכו של ר' שם טוב ׳ן שם טוב לקבלה:

ההתעוררות המופלאה של היצירה הקבלית בספרד בראשית המאה הטי"ו, אחרי דממה ארוכה של קרוב למאה שנה, נפתחה בבשורת מלחמה על ידי ר' שם טוב בן שם טוב, בשורה זו יש לה ביטוי חד משמעי והיא שתיאולוגיה יהודית אותנטית היא אך ורק קבלה.²⁶

בשורה דומה נושא גם מחבר 'ספר פוקח עוורים'. ואכן ספרו וכתבי ר' שם טוב ׳ן שם טוב מעידים על התעוררות העניין בקבלה בקרב יהודי ספרד בתקופה שלאחר פרעות

21 הביקורת על הפילוסופיה — ראה: שם טוב, דף ג ע"א-ע"ב. וראה: גוטליב, עמ' 354. הציטוט: שם טוב, דף כו ע"ב.

22 האשמת הפילוסופיה בפורענויות — ראה: שם טוב, דף ד ע"א. ראה גם: אלעמי, עמ' מא.

23 וכלשונו: 'ואלו הן ד' מינין שבולב [...] ואעפ"י שהרמב"ם ז"ל אמר בהם טעם נקל [...] ואין ספק כי אמר זה לשכך את האוזן למדברים ושואלים למה באו אלו המינים אבל היה דעתו כי יש טעם אחר נכבד בענין' (דף קמא ע"ב).

24 וכלשונו: 'כי אפי' חכם הקדוש הרמב"ם ז"ל שהיה חכם גדול בתלמוד ובכל חכמה והיה מקובל גדול לא השיג סוד העריות וסוד חטה משה רבי' ע"ה [] מריבה ולא סוד פרש' בלק וסוד מחזה שדי יחזה לפי שבימיו לא היו בעולם במלכותו ספרי הקדוש ר"ש בן יאחאי זצ"ל עד לאחר מותו שנראו בארצות האלו [...] (דף קסט ע"א).

25 ראה: כ"י פארמא 1397, דף קעט ע"ב-קפ ע"א. וראה: הוס, פוקח עוורים, עמ' 498-499; 501.

26 ראה: גוטליב, עמ' 347.

קנ"א. ראייה נוספת להתעוררות זו היא עדויות בדבר העיסוק בקבלה של ר' יצחק קנפנטון ותלמידיו (כפי שצויין לעיל). ר' יוסף אלבו מספר, תוך ביקורת, על בני דורו הקוראים בספר הזוהר וספרי קבלה אחרים. אף הוגי-דעות שאינם מקובלים מגלים אהדה ועניין בקבלה, משלבים תפישות קבליות בדבריהם וטוענים שהקבלה עולה על הפילוסופיה, מתוך הנחת עדיפותה של ההתגלות על החקירה השכלית.²⁷

ר' שם טוב ן' שם טוב מספר שלא מצא מורה שילמדו קבלה. קבלתו איננה מבוססת על מסורת שבעל-פה וכולה בנויה על עיון בספרות הקבלית.²⁸ גם ב'ספר פוקח עורים' אין אף ידיעה שהמחבר קיבל בעל-פה²⁹ ולא מוזכר מורה בקבלה. ידיעותיו של המחבר בקבלה, כמו ידיעותיו של ר' שם טוב ן' שם טוב, שאובות ממקורות בכתב. גם מדברי ר' יוסף אלבו, התוקף אנשים הלומדים בזוהר ושאר ספרי קבלה בלי שיש מסורת שבעל-פה בידם מלמדים, שהתעוררות העניין בקבלה במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה מתאפיינת בפנייה למקורות כתובים ולא בגילוי ובפיתוח מסורות בעל-פה.³⁰ לעובדה זו יש משמעות רבה בעיצוב פני הקבלה הספרדית לפני גירוש ספרד ואחריו.

מחבר 'ספר פוקח עורים' מצטט מכתבי פילוסופים ומשתמש ברעיונות ובמונחים פילוסופיים. כאמור לעיל, בהקדמתו לספר הוא מספר על עיונו בכתבי הפילוסופים היהודים ואכזבתו מנסיגתם לפרש את היהדות באמצעים שכלתניים. טענת המחבר בדבר יתרון הקבלה על הפילוסופיה מסתמכת על השקפתו, כי החקירה השכלית מוגבלת בהשוואה להתגלות. גם ר' שם טוב ן' שם טוב, התוקף את הניסיון להביא את סודות האלוהות ולפרש את מקורות היהדות בכוח השכל האנושי, הושפע מההגות הפילוסופית.³¹ תפישתו, כמו גם תפישת בעל 'ספר פוקח עורים', משתלבת במגמה המאפיינת הוגים יהודים במאה ה"ט, המבחינה — כאמור לעיל — באופן מהותי בין תופעת ההתגלות ובין החקירה האנושית וטוענת לעליונות התכנים שמקורם בהתגלות על הידע השכלי.

האם פרעות קנ"א ומצב יהדות ספרד לאחר הפרעות, המרות הדת והויכוחים

27 דברי אלבו: מאמר ב, כח (כרך ב, עמ' 186). הוגי-דעות אחרים — ראה: דוידסון, עמ' 112-113; רגב, המחשבה, עמ' 156-157, 186-189; תירוש-רוטשילד, פילוסופיה, עמ' 423-424.

28 ראה את דברי ר' שם טוב ן' שם טוב בפרוש עשר הספירות (מהדורת אריאל), עמ' 19-20; וראה: גוטליב, עמ' 392.

29 בהקדמה לספר הוא אומר: 'ואני במעט קט אשר קבלת [!] והבנתי מאותם הדרכים אשר ממקור הרוח הנבואי נמשכים' (דף ב ע"ב). אבל לא ברור אם מדובר בקבלה שבעל-פה או שבכתב. ראה: אלבו, מאמר שני, כח (כרך ב, עמ' 186). מדבריו משתמע שלו יש מסורת שבעל-פה. על שאלת מקור המסורת הקבלית שבעל-פה של אלבו ושל רבו ר' חסדאי קרשקש — ראה: הרוי, עמ' 108-109. יש להדגיש, כי חברו של ר' חסדאי קרשקש, הריב"ש, מוסר שלא היו בידיו מסורות קבליות ומורם, ר' נסים גירונדי, הסתייג מהעיסוק בקבלה. ראה: שו"ת ריב"ש, סימן קנו (בר ששת, דף לד ע"א).

31 ראה: גוטליב, עמ' 354; אריאל, עמ' 132. השפעת הפילוסופיה עליו — ראה: שם, עמ' 102, 184; דוידסון, עמ' 112.

הפומביים השפיעו על התעוררות העניין בקבלה? לדעת יצחק בער וגרשום שלום, ביקורתו החריפה של ר' שם טוב ן' שם טוב על הפילוסופיה וראיית הקבלה כפירוש האמיתי היחיד של המסורת היהודית היא תגובה למאורעות התקופה. לעומתם אפרים גוטליב ראה את דרכו של ר' שם טוב ן' שם טוב לקבלה כהתפתחות אינטלקטואלית אישית שאיננה משקפת את מאורעות הזמן.³² גם מחבר 'ספר פוקח עוורים' מתאר מסע אינטלקטואלי אישי של חיפוש דרך שהביאו להכיר במעלת הקבלה ואינו קושר את דבריו על מעלת הקבלה למאורעות הזמן. יחד עם זאת, שילוב פרק העוסק במעלת הקבלה בספר שעיקרו הגנה על היהדות ונחמה לבני הדור מצביע על זיקה הקיימת בין השקפתו על אודות הקבלה כמפתח לאמונה היהודית האמיתית ובין מצב יהודי ספרד לאחר גזרות קנ"א. לדעתי, פניית מחבר 'ספר פוקח עוורים' לקבלה, בפרט, והעלייה במעמד הקבלה בספרד בכלל הושפעו ממצבה של יהדות ספרד לאחר פרעות קנ"א וממגמות אינטלקטואליות שאפיינו את ההגות היהודית באותה תקופה, מגמות שאפשר כי אף הן הושפעו במידה מסוימת ממאורעות הזמן.³³

ד. סיכום

הניצנים הראשונים של פריחת הקבלה הספרדית בסוף המאה הטי"ו ולאחר גירוש ספרד מופיעים במחצית הראשונה של המאה הטי"ו, לאחר פרעות קנ"א. הגורמים והמאפיינים של העיסוק בקבלה בתקופה זו הם בעלי משמעות להבנת הקבלה הספרדית לפני הגירוש ואחריו. 'ספר פוקח עוורים', כתיב ר' שם טוב ן' שם טוב ועדויות אחרות שנסקרו לעיל מצביעים על מיעוט מסורות קבליות שבעל-פה בספרד במחצית הראשונה של המאה הטי"ו. אלה שעסקו בקבלה באותו זמן רכשו את ידיעותיהם ויסדו את קבלתם על סמך מקורות בכתב. העדר מסורת סמכותית בעל-פה הוא מהגורמים המרכזיים להתגבשות מעמדו הקאנוני של ספר הזוהר. ספר הזוהר נחשב מקור קבלי בעל מעמד סמכותי במיוחד כבר בכתבי ר' שם טוב ן' שם טוב, ככתבי הוגים פילוסופים בני התקופה וביספר פוקח עוורים.³⁴ לצד ההסתמכות על

32 ראה (בהתאמה): בער, תולדות, עמ' 360. שלום, קבלה, עמ' 65. גוטליב, עמ' 351. על האפשרות ש'ספר האמונות' נכתב עקב ויכוח טורטוזה — ראה: בניהו, עמ' רמ-רמא.

33 על השפעת אירועי הזמן על מגמות בהגות התיאולוגית של המאה החמש-עשרה — ראה: קלנר, עמ' 68-69. על שינויים בהגותו של ר' חסדאי קרשקש עקב פרעות קנ"א — ראה: אופיר, עמ' 35-53, 98-236. אופיר (עמ' 98-100) מצביע על כך, שהדגשת עדיפות הנבואה והמסורת על החקירה השכלית בספר 'אור ה' מקורה בהגהה מאוחרת של ר' חסדאי קרשקש, המשקפת תגובה לשינויים ההיסטוריים בעקבות גזרת קנ"א. המצב שלאחר גזרות קנ"א הביא לתגובות רעיוניות מסוגים שונים בקרב יהודי ספרד. על השפעת מצב זה על הקבלה של חוג 'ספר המשיב' — ראה: אידל, המחשבה היהודית, עמ' 222. על השפעת המאורעות על הגותו של ר' אברהם רימון — ראה: תלמג', עמ' 379-415, ובמיוחד שם, עמ' 410.

34 ר' שם טוב — ראה: שלום, קבלה, עמ' 65. הוגים אחרים — ראה: דוידסון, עמ' 112. הספר שבעיונו — ראה: הוס, פוקח עוורים, עמ' 496-497.

מקורות בכתב והדגשת מעמדו הסמכותי של ספר הזוהר, בולטת בקבלה הספרדית של המאה הט"ו העלייה בראיית ההתגלות כמקור הידע הקבלי, תופעה הבאה לידי ביטוי ב'ספר המשיב' ובדברי מקובלים שהושפעו ממנו.³⁵ מחבר 'ספר פוקח עוורים' איננו מביא ידיעות שמקורן על-טבעי, אולם כאמור הוא מדגיש את התפישה שמקור הקבלה הוא בשכל הנבואי.

תפישת מקור הסמכות הקבלית כתלויה בכתבים סמכותיים או בהתגלות (או בשילוב שלהם) היא מהמאפיינים המובהקים של הקבלה הספרדית לפני הגירוש ואחריו. השקפות אלה, ששורשיהן נעוצים כבר במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה, הן בעלות חשיבות מכרעת בעיצוב פני הקבלה לאחר הגירוש. ביטוי מובהק לכך מצוי במסורות על האר"י, שכידוע מדגישות כי האר"י לא קיבל מסורות שבעל-פה, אלא ייסד את קבלתו על פירוש ספר הזוהר ובעזרת גילויים מלמעלה.³⁶

35 ראה: אידל, עיונים, עמ' 239-243.

36 ראה: ליבס, עמ' 164-165; אידל, עיונים, עמ' 240-243; הוס, כתם פז, עמ' 102-104.

הפניות ביבליוגרפיות

- אופיר ג' אופיר (אופנבר), 'הרב חסדאי קרשקש כפרשן פילוסופי למאמרי חז"ל, לאור התמורות בהגותו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשנ"ג.
- אידל, אבולעפיה מ' אידל, 'כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ו.
- אידל, דמוי המעגל — —, 'מקורות דמוי המעגל בספר הויכוח על האהבה', עיון, כח (1978), עמ' 156-166.
- אידל, המחשבה היהודית — —, 'המחשבה היהודית בספרד', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 207-223.
- אידל, הקבלה הספרדית — —, 'הקבלה הספרדית לאחר הגירוש', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 503-512.
- אידל, עיונים תשמ"ג, עמ' 185-266.
- אידל, עצמות — —, 'בין תפיסת העצמות לתפיסת הכלים בקבלה בתקופת הרינסנס', איטליה ג (תשמ"ב), עמ' פט-קיא.
- אידל, פרקים אלבו אלעמי — —, פרקים בקבלה הנבואית, ירושלים 1990.
- אידל, אריאל ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מהד' הוסיק, פילאדלפיה תש"ו.
- אידל, אריאל ר' שלמה אבן לחמיש-אלעמי, אגרת מוסר, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תש"ו.
- אידל, אריאל D.S. Ariel, 'Shem Tob Ibn Shem Tob's Kabbalistic Critique of Jewish Philosophy in the Commentary on the Sefirot: Study and Text', Ph.D. Disseratation, Brandeis University 1982.
- אריאלי ג' אריאלי, 'משנתו הפילוסופית של ר' שמעון בן צמח דוראן הרשב"ץ', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ו.
- בניהו לשאלוניקי, מ' בניהו, 'מקור על מגורשי ספרד בפורטוגל וצאתם אחרי גזירת רס"ו בשאלוניקי', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' רלג-רסה.

- F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien*, Zweiter Band, Berlin 1936. בער, היהודים
- י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשמ"ז. בער, תולדות
שאלות ותשובות בר ששת, ירושלים תשל"ה. בר ששת
- א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, תל-אביב תשל"ו. גוטליב
- מ' גלצר, 'בין יהושע הלורקי לשלמה הלוי, לבחינת הגורמים להמרת הדת גלצר
- בקרב יהודים בספרד במאה הי"ד', פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 103-116.
- א' גרוס, 'קוים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה הטי"ו', פעמים, 31 גרוס, הישיבות
(1987), עמ' 3-21.
- —, ר' יוסף בן אברהם חיון מנהיג קהילת ליסבון ויצירתו, ירושלים תשנ"ג. גרוס, חיון
H. Davidson, 'Medieval Jewish Philosophy in the Sixteenth
Century', *Jewish Thought in the Sixteenth Century*, Cambridge
and London 1983, pp. 106-145. דוידסון
- ב' הוס, 'משנתו הקבלית של ר' שמעון לביא בפירושו לספר הזוהר', חיבור הוס, כתם פז
לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים
תשנ"ג.
- —, 'ספר פוקח עורים — ידיעות חדשות לתולדות ספרות הקבלה', הוס, פוקח עורים
תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 489-504.
- —, 'תורת הספירות בספר כתם פז לר' שמעון לביא', פעמים, 43 (תש"ן), הוס, תורת הספירות
עמ' 51-84.
- י' הקר, 'אם שכחנו שם אלהינו ונפרש כפינו לאל זר', ציון, נז (תשנ"ב), עמ' הקר, אם שכחנו
274-247.
- —, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש עשרה', ספונות, הקר, לדמותם
סדרה חדשה ספר שני (ז), ירושלים תשמ"ג, עמ' 21-95.
- —, 'כלום הועתק קידוש השם אל תחום הרוח לקראת העת החדשה', הקר, קידוש השם
קדושת החיים וחייוף הנפש, בעריכת י' גפני וא' רביצקי, ירושלים תשנ"ג, עמ'
221-232.
- ז' הרוי, 'יסודות קבליים בספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש', מחקרי ירושלים הרוי
במחשבת ישראל, כרך ב (א) תשמ"ג, עמ' 75-109.
- L. Landau, *Das Apologetische Schreiben des Josua Lorki*, Antwerpen 1906. לורקי
- י' ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 150-170. ליבס
מלמד
א' מלמד, 'אל יתהלל' פרושים פילוסופיים לירמיהו ט, כב-כג במחשבה
היהודית בימי הביניים והרנסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד
(תשמ"ה), עמ' 31-82.
- M. Saprestein, 'A Sermon on the Akedah from the generation of the expulsion and its implications for 1391', *Exile and Diaspora — Studies in the History of the Jewish People Presented to Professor Haim Beinart*, Jerusalem 1991. ספרסטין
- י"ט פריעדלענדער ו' הכהן, מעשה אפור, ווין תרכ"ה. פרופיט דוראן
א' א' פרוש, סולם העליה, ירושלים תשמ"ט. פרוש
- D. Kaufmann, *die Spuren Al-Baitalajusi's*, Budapest 1880. קויפמן
- מ' קלנר, תורת העיקרים, ירושלים 1991. קלנר
- ש' רגב, 'המחשבה הרציונל-מיסטית בהגות היהודית במאה הטי"ו', מחקרי רגב, המחשבה
ירושלים במחשבת ישראל, כרך ה (תשמ"ו), עמ' 155-189.
- —, 'תיאולוגיה ומיסטיציזם ראציונאליסטי בכתבי ר' יוסף אבן שם טוב', רגב, תיאולוגיה
חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים
תשמ"ג.
- ד' שוורץ, 'אסטרולוגיה ומאגיה אסטראלית במגלה עמוקות לר' שלמה שוורץ, אסטרולוגיה

